

FEMØ KVINDELEJR 1971-2010

og femøisternes kollektive erindring om lejren

Af Anne Brædder

Store militærtelte, frigjorte og (halv)nøgne kvinder i rundkreds og fællessang med guitar er billeder, vi ofte genkalder os, når tanker ledes hen på Femø kvindelejr. Billederne er ofte sort-hvide, for de fleste af os forbinder lejren med 1970ernes ny kvindebevægelse. Men lejren lever stadig i bedste velgående, og billederne kunne lige så godt være i farver og forestille påklædte kvinder, der sidder omkring borde og snakker, spiller volleyball, trommer eller brætspil. Lejren har naturligvis forandret sig gennem dens næsten 40 årige levetid, men femøisterne har bevaret mange af lejrens traditioner eller har i hvert fald forholdt sig til dem. I artiklen belyses den kulturelle, sociale og politiske praksis på lejren fra 1971 til i dag og kvindernes erindringsfællesskab om kvindelejren.

Femø kvindelejr blev startet af Rødstrømpebevægelsen (RSB) i København i 1971. Bevægelsen arrangerede lejren hver sommer til midt i 1980'erne, hvor der herefter ikke længe var tale om en samlet bevægelse af rødstrømper.¹ Siden fortsatte lejren som en forening. Den hidtidige forskningsmæssige interesse er begrænset til kvindelejren i dens rødstrømpeepoke, og lejren er kun i ringe grad blevet udsat for selvstændige undersøgelser.² Den begrænsede forskning var bl.a. Kulturarvsstyrelsens begrundelse for at støtte Museum Lolland-Falsters forskningsprojekt om kvindelejren 1971-2010, der har dannet baggrund for dels denne artikel og dels en udstilling om lejren, der åbnede i september 2010. Der foreligger intet bearbejdet materiale om lejrens historie de sidste 25-30 år, men til gengæld en del skriftligt kildemateriale og mundtlige fortællinger fra kvinder, som kommer eller har kommet på lejren. I min afdekning af kvindelejrens historie har jeg derfor først og fremmest gået kildegranskende til materialet og desuden foretaget interviews og deltagerobservation på lejren i dag.³ Tilgangen gør det muligt at beskrive lejrens udvikling, som den blev oplevet i kvindelejr-miljøet. På mit feltarbejde opdagede jeg, at femøisternes erindring om den fortidige lejr er meget nærværende på lejren, og at kvindelejrens historie dermed har stor betydning for, hvad lejren er for en størrelse i dag. Derfor har jeg også set nærmere på kvindernes erindringspraksis om og traditionsforvaltning på lejren ud fra en erindringshistorisk anskuelsesvinkel.⁴

Artiklen er struktureret kronologisk efter tre faser i kvindelejrens historie, som materialet giver indtryk af, at lejren, trods kontinuitet og ligheder, har gennemgået. Den første fase omhandler lejren, mens den var en del af RSB. Størstedelen af 1980'erne, men særligt sidste halvdel, er karakteriseret ved at være en opbrudsfase, hvor flere af lejrens principper blev udfordret og debatteret af femøisterne. Herefter forandrede lejren sig på en række punkter, og derfor omhandler den sidste fase

1990ernes og nutidens kvindelejr. Særligt her udfoldes analysen af erindringsfællesskabet om kvindelejren. I lejrens historie afspejles kvindebevægelsens og feminismens historie. Ved at tematisere fx lejrens strukturelle opbygning, hverdag og indhold, ugetemaer, feministiske praksis, fysiske udseende, regler og ikke mindst kvindernes diskussioner af dem tydeliggøres den politiske, sociale og kulturelle praksis på lejren, og det er artiklens sigte herigennem at vise lejrens udvikling i næsten 40 år. Det giver indblik i ideologien bag lejren, og hvordan kvinderne har forholdt og forholder sig til traditioner og forandringer. Derved kastes der et nyt lys over forskningsfeltet om den berømte kvindelejr, som associeres med begrebet "1968".

Rødstrømpebevægelsens kvindelejr

Ideen til en kvindelejr fik nogle rødstrømper i foråret 1971, og om sommeren løb den første Femø kvindelejr af stablen. Året før var den første Thy-lejr og andre ølejr blevet afholdt, men ideen om en kvindeseparatistisk lejr var uden både internationale og nationale forbilleder.⁵ Hensigten var at skabe et mini-samfund i form af et socialt eksperiment, hvor kvinder opholdt sig sammen uden mænd og uden at indgå i en hierarkisk struktur.⁶ Rødstrømperne lagde vægt på, at lejren ikke skulle være en "Rødstrømpe-ø".⁷ Lejren skulle tværtimod give mulighed for at udvikle et fællesskab og en solidaritet mellem kvinder på tværs af aldre, sociale klasser og andre skel, som ofte adskilte kvinder. De få kilder, der giver indblik i, hvem kvinderne på lejren var, giver indtryk af, at de fleste var i deres 20-40'ere og i gang eller færdige med en lang eller mellemlang uddannelse,⁸ så det tyder altså ikke på, at det lykkedes at samle alle slags kvinder.

Ideologisk beroede kvindelejren på det samme grundlag som RSB: Der skulle udvikles både en kvinde- og en classesolidaritet. Det var en politisk manifestation at lave en kvindelejr på feministiske og socialistiske idealer og lægge op til en ny kvindekultur og

Rødstrømpebevægelsen holdt deres første kvindelejr på Femø i 1971. (Plakat u.å.: Arbejdermuseet & ABA)

kønsbetonet fællesskab. I *Politisk Revy* blev der op til den første lejr forklaret, at ideologien skulle praktiseres ved, at kvinder skulle "leve sammen", uden at nogen "blev overset" som i "mændenes samfund". De skulle lære "ting, der gjorde dem stærke". Fx viden om kvinders historiske og økonomiske forudsætninger, om kvinders stilling i samfundet og om kvindekroppen. Kreative aktiviteter og at lære ting, som "mænd traditionelt havde monopol på", fx at lappe cykler, reparere motorer og elektriske installationer, etc. skulle også gøre kvinderne stærkere. Rødstrømperne ønskede med lejren at "... skabe en massebevægelse og en kvindekultur [...] på vore egne præmisser."⁹ Senere blev det et mere målrettet ønske med lejren at rekruttere kvinder til RSB for heri at udvikle søstersolidariteten, kvinde-fællesskabet og -kulturen. Fx var der på et Femø-seminar i 1977 "... stor enighed om at Fe-

mø-lejrens primære funktion er mobilisering og introduktion til RSB.”¹⁰

Den primitive lejr lå tæt på Femøs havn og bestod af fælles sovetele, køkkentele, toilet-hus og telte, som blev brugt som værksted, kontor og bogcafé. Teltene lå i en rundkreds om værtshusteltet, der blev brugt til fællesmøder.¹¹ Det signalerede fællesskab og flad struktur, ligesom når kvinderne sad i rundkreds og havde teltgruppesnak. Lejrens indhold var bygget op om livshistoriesnak i teltgrupperne, ligesom basisgrupperne var grundstrukturen i RSB. Teltgrupperne var også lejrens praktiske arbejdsenheder, for i grupperne lavede kvinderne mad, vaskede op og ryddede op i lejren. Ligesom RSB's besluttede organ var koordinationsmøderne i kvindehusene, havde kvindelejren aftenens fællesmøde som øverste myndighed. I teltgrupperne talte kvinderne på omgang, og dermed blev der tilstræbt en flad struktur, ligesom man sigtede mod en antihierarkisk struktur ved i fællesskab at træffe beslutninger på fællesmøder. Det var i telt-/basisgrupperne, at RSB's slogan "Det private er politisk" skulle praktiseres. Her fortalte kvinder om deres liv. Hensigten var, at de skulle blive bevidste om de mange ligheder mellem livshistorierne og derved om, at kvinder delte et særligt kvindeligt skæbnefællesskab – de skulle opleve, hvordan tilsyneladende individuelle problematiske erfaringer var kollektive. I processen skulle kvinderne bevidstgøres om, at de var undertrykte overalt i samfundet, og at der dermed var politiske grunde til, hvad de oplevede som personlige problemer. Formålet var at bekæmpe samfundets kvindeundertrykkelse og udvikle søstersolidaritet. Derved skulle grupperne støtte en praksisændring og efterhånden gøre, at der blev samlet en feministisk massebevægelse.¹² På mange kvinder gjorde de bevidstgørende samtaler i teltgrupperne stort indtryk. Flere kvinder evaluerede fx deres lejrophold og udbytte positivt i RSB's interne blade eller i breve, som blev trykt i lejraviser, til kvinderne, der stadig var i lejren. En kvinde skrev fx melodramatisk: "I har pustet til gløderne i asken, åbnet bevidsthedens døre. Efter åre-

langt mismod har jeg fået fornemmelsen af at vi sammen kan opbygge en ny verden.”¹³ Søstersolidariteten og fællesskabsfølelsen på lejren er også noget af det, der er beskrevet ovenud positivt i kilderne. Ifølge Dahlerup oplevede næsten 40 % af de rødstrømper, der var på kvindelejr, opholdet som "en helt fantastisk oplevelse", ca. totredjedele "føjte sig godt tilpas", og en femtedel fandt lejren "for indspist".¹⁴ Det tyder altså på, at lejropholdet var en god oplevelse for de fleste. Dahlerups undersøgelse omhandler dog kun rødstrømper og dækker ikke alle femøister – dermed ikke dem, der netop ikke fandt vej ind i bevægelsen. Desuden bør det fremhæves, at de positive beskrivelser formentlig ikke er repræsentative for alle femøister, fordi jeg kun har gennemgået RSB's kildemateriale. Knap så begejstrede beretninger har næppe i samme grad fundet vej til disse kilder.

Trods mange positive oplevelser forløb RSB's kvindelejr ikke problemfrit. Naturligvis var der uenigheder og konflikter i lejren. Nogle kvinder var kritiske over for, hvorvidt der blev praktiseret kvindefællesskab og søstersolidaritet, og andre mente ikke, at lejren var socialistisk/teoretisk nok. Andre problemer drejede sig om, at der var for mange i lejren, at fællesmøderne var for rodede, og at tjansen med at lave mad en hel dag til alle var for kaotisk og krævende.¹⁵ En ting, der også kunne skabe splid, var lesbiske kvinder på lejren. Det første år blev det diskuteret, om de lesbiske måtte skilte med deres seksualitet ved fx at holde i hånden, når der var fotografer til stede.¹⁶ Børn var dog den mest omdiskuterede problematik i 1970'erne. På den ene side stod de kvinder, der mente, at børn i lejren blot var en "... accept af det etablerede samfunds behandling af kvinder: det er dem, der skal passe børnene".¹⁷ På den anden side stod de kvinder, som mente, at børnene skulle være et kollektivt ansvar i lejren. Børn blev betragtet som en hindring for kvindernes frigørelse, fordi de forstyrrede snakkene i teltgrupperne. Det stred dog mod kvindelejrens mål om at samle alle kvinder at udelukke kvinder, der ikke kunne komme på Femø, med mindre de tog deres

Hovedformålet med 1970ernes kvindelejr var at udvikle søstersolidaritet. Foto: Leni Strandberg

børn med. I 1979 (FN's internationale børneår) skiftede holdningen til børn på lejren. I pjecen stod der: "Vi kan lære en masse af børn. De ser verden med nye øjne [...] samtidig med at de afspejler kønsroller og samværsformer. Derfor: Ingen Femø uden børn – ingen børn uden Femø."¹⁸ Siden var der ingen kritiske røster (i hvert fald i kilderne) om børn.

Kvindelejren havde ofte forskellige temauger. Der blev lagt op til, at kvinderne ved si-

den af teltgruppesnakkene skulle diskutere fx seksualitet, modermyten, RSB, vold, arbejdsmarked, Kvindehøjskolen, etc. Også temaerne skulle diskuteres ud fra kvindernes personlige perspektiv. Med temadiskussionerne afspejlede lejren RSB's struktur med tværgrupper ved siden af basisgrupperne. I de tidlige 1970ere var der en tendens til, at flere af ugetemaerne lignede emner, som RSB også beskæftigede sig med uden for Femø, fx EF og ligeløn. I sidste halvdel af 1970erne var der en mere

kulturel tendens med teater-/musikuger og højskoleuger, samtidig med at der var nogle politiske uger om kvinder og arbejde og RSB i det hele taget. Allersidst i 1970erne og først i 1980erne blev emnerne bredt mere ud, så kun få relaterede sig direkte til RSB.¹⁹

Min. 400 deltog i den første lejr. 1976 var året med det højeste antal kvinder i lejren: ca. 1300. I slutningen af 1970erne og først i 1980erne deltog omkring 600-900 årligt. Ud over at deltagerantallet faldt, ændrede klientellet sig også i lejrens RSB-epoke. Lejren gik fra at være heteroseksuelt domineret til at være lesbisk domineret sidst i 1970erne og først i 1980erne – måske fordi især de heteroseksuelle kvinder kom i langt mindre antal. Det tilførte formentlig en anden dynamik til lejren, fordi omdrejningspunktet ikke vedblev med at være kvinders forhold til mænd.²⁰ Fx beskrev en kvinde i 1978 Femø som et sted, hvor kvinder "... kan opleve hinanden kærlighedsmæssigt."²¹ Allerede i 1975 var der dog Lesbisk uge. Den var meget besøgt, og succesen fortsatte i mange af de efterfølgende år. Fx deltog 250 kvinder i ugen året efter.²² På ugen skulle kvinderne diskutere deres situation som lesbiske, beskrev nogle kvinder fra Lesbisk Bevægelse (LB), der stod for at arrangere ugen: "Vi må sammen finde ud, hvordan vi skal arbejde med os selv og hinanden både for at forstå, hvorfor det er svært at være lesbisk, og hvorfor det er godt at være lesbisk. Og vi må finde ud af, hvad vi kan gøre sammen for at bekæmpe modstanden mod os, både ude i samfundet og i os selv."²³ I 1970-80erne var det for mange (særligt i LB) et politisk valg at leve lesbisk, og det blev betragtet som en separatistisk kvindekamp.

Det lader til, at kvindelejren tidligt blev præget af traditioner og vaner. Allerede efter afholdelsen af den tredje lejr kritiserede den afgående Femø-gruppe, at de foregående års erfaring havde lagt en restriktiv ramme for, hvilken kvindelejr der kunne laves: "Vores tanker var så begrænsede af dette at det ikke engang faldt os ind at vi faktisk kunne have skabt en kvindelejr på en helt anden måde. [...] Vi tror at hvis Femølejren (KVINDELEJREN) ikke

snart bliver taget op til revision vil den blive fasttømret som institution og være ude af stand til udvikle sig."²⁴ Gruppen foreslog, at der skulle afholdes et Femø-seminar i RSB, så lejren kunne blive diskuteret. Også i 1976 og 1977 forsøgte Femø-grupperne at stable Femø-seminarer på benene, men der var store problemer med at få kvinder til at møde op. Først i 1978 lykkedes det at samle (kun) 11 kvinder for at diskutere lejrens fremtid.²⁵ Der er dog ingen tegn i kildematerialet på, at det nogensinde for alvor i 1970erne blev debatteret, hvilken lejr man egentlig ønskede sig, eller hvordan lejren kunne blive bedre. Tværtimod ligner lejrens pjecer og velkomster op til først i 1980erne hinanden i så udpræget grad, at det er tydeligt, at de blot er kopieret og tilført enkelte rettelser. De forskellige Femø-grupper havde altså ikke behov for at fortælle noget nyt eller andet om lejren, på trods af at der hvert år kom mange nye, som det blev anført i nogle af pjecerne.²⁶ Det kan ses som et udtryk for, at RSB i det store hele var tilfreds med lejren, og at de skiftende Femø-grupper så det som deres opgave at videreføre den velkendte lejr ud fra de erfaringer og traditioner, der blev gjort de første år.

Kvindelejren var en del af RSB's feministiske strategi, der sigtede mod et andet samfund end det eksisterende. Den feministiske praksis på lejren bestod i, at kvinderne efter RSB's forskrifter skulle bevidstgøres om kvindeundertrykkelsen. Hensigten var, at kvinderne skulle tage fra øen og med den nyvundne indsigt og styrke bekæmpe undertrykkelsen, de mødte i deres liv og hverdag. Desuden bestod den feministiske praksis på Femø i at tage kroppen tilbage fra mænd og skønhedsindustrien. Også denne strategi var i tråd med RSB's frigørelsestanke. Siden rødstrømpernes første aktion på Strøget i april 1970 havde de protesteret mod kvindens rolle som sexobjekt.²⁷ Ved at være nøgne på Femø praktiserede kvinderne, hvad de opfattede som en kropslig frigørelse, hvor de afseksualiserede kvindekroppen. Denne feministiske strategi blev siden videreudviklet i RSB fx med udgivelsen af bogen *Kvinde kend din krop* (1975),

kurser med selvundersøgelser af kvinders kønsorganer med spekulum i Kvindehuset, etc. At kvinderne tillagde nøgenheden et frigørelsesaspekt kom bl.a. til udtryk i forbindelse med en diskussion på lejren om, hvorvidt kvinderne måtte være nøgne eller ej under et besøg af øens fastboende kvinder. En femøist kritiserede efterfølgende fællesmødets beslutning om, at kvinderne skulle være "behørigt tildækket":²⁸ "Jeg synes principielt, at det er forkert, at vi indretter os efter deres normer – når nu vi havde dem allesammen samlet på een gang, havde vi en fantastisk chance for at "frigøre" dem lidt osse."²⁹ Flere gange i kilde-materialet kommer det til udtryk, at nøgenhed var en naturlig del af at være på Femø, og at kvinderne ikke pyntede sig med make-up, etc. eller brugte spejle.³⁰

Kvindelejren var også kulturelt revolutionerende. Kvinder var sammen på en ny og alternativ måde, og mange oplevede kvindefællesskab og søstersolidaritet. Det progressive var dermed ikke mindst, at kvinderne følte, at de skabte en modkultur til, hvad de betragtede som samfundets mandsdominerede kultur. På Femø kunne de arbejde med at gøre kvinder til en stolt, handlekraftig og identitetsstærk kategori.³¹

1980ernes opbrudsfase

Fra først i 1980erne og frem til sidst i årtiet var der mange ideologiske diskussioner og forandringer på kvindelejren, der udfordrede flere af de principper, lejren havde bygget på siden dens begyndelse. Den grundlæggende præmis ændrede sig dog ikke. Det fortsatte med at være en teltlejr kun for kvinder, og indholdet var også stadig diskussioner, deling af livshistorier, tjanser, kvindefællesskab og stemning. At der kom en opbrudsfase netop i denne periode i lejrens historie hænger uden tvivl sammen med, at lejren både formelt og i praksis blev en selvstændig institution. Officielt blev Foreningen Femø, hvis formål var at afholde kvindelejr, stiftet i oktober 1984.³²

Af konkrete forandringer skete der det, at lejren i 1983 flyttede beliggenhed fra tæt ved

Femøs havn til et mere ugeneret sted nord på øen.³³ På den nye eng var der ikke plads til, at teltene kunne ligge i rundkreds som på den gamle lejr. Det er nærmest symbolsk, at lejrens fysiske udseende ikke længere signalerede fællesskab og flad struktur som på den gamle grund, for det var bl.a. disse idealer, der implicit kom til debat i 1980erne.

En anden fysisk og symbolsk forandring på lejren var, at et stigende antal kvinder ønskede at sove i bivuakker i stedet for i fælles sovetelte. I 1985 var praksissen så udbredt, at der udspillede sig en større debat om den. Modstanderne af bivuakker kritiserede, at "Kvinderne vil have private rum hvor de kan trække sig tilbage fra fællesskabet og dyrke sig selv og kæresten."³⁴ Argumenterne for bivuakker var dels, at det var okay at dyrke parforholdet, dels at bivuakkerne blev brugt til fællesskab med veninderne, dels at det var skønt at have udsyn til stjerner og hav, og dels at det ikke var bivuakkernes skyld, at man isolerede sig fra kvinder, man ikke kendte i forvejen – det skete også i fællesteltene.³⁵ Bivuakkernes øgede udbredelse først i 1980erne kan tolkes som, at kvindelejrens fællesskabsorientering og kollektivideal blev udfordret af ønsket om en mere individualiseret lejr. Bivuakkerne blev betragtet som en trussel mod fællesskabet og den flade struktur, fordi kvinderne i bivuakker ikke tilhørte en teltgruppe, som de skulle dele livshistorier med og klare de praktiske tjanser med. Fællesskabet i teltgrupperne blev et fællesskab, kvinderne i bivuakkerne kunne vælge til eller fra. Bivuakdebatten i 1985 udmøntede sig dog i et kompromis, hvor bivuakkerne blev tilknyttet de fælles sovetelte.³⁶

Bivuakkerne tydeliggør, at kvindelejren primært blev besøgt af lesbiske. Under presseningerne kunne der uforstyrret dyrkes sex. Lejren blev i 1980erne beskrevet som "... et sted, hvor vi kan være sammen med andre lesbiske på vores egne præmisser."³⁷ Beskrivelsen minder om den tidligere nævnte beskrivelse fra 1971, hvor rødstrømperne ønskede, at Femø skulle være et sted, hvor "kvinder kunne være sammen på egne præmisser". Lesbiskes præmisser betød, at der kom mere flirt,

lir og kærlighed i luften på Femø. I 1985 beskrev kvinderne i det lesbiske blad *Hvidløgspressen*, at de var på "flirtekursus" på Femø.³⁸ Både i 1980'erne og først i 1990'erne blev det overvejet, om "... vi ikke bare næste år skulle lave en lesbisk lejr!".³⁹ Kvindelejren ændrede dog aldrig navn. Argumenterne var, at det kunne skræmme usikre og nye lesbiske væk, og at man ønskede en lejr for alle kvinder, hvilket der også var en økonomisk fordel ved.⁴⁰ Forandringen fra heteroseksuel til lesbisk dominans i kvindelejrens klientel skal ses i sammenhæng med den generelle kvindepolitiske afmatning, der var oven på de frembrusende 1970'ere med den ny kvindebevægelse. I midten af 1980'erne kom der kun ca. 300 kvinder på Femø hver sommer.⁴¹ Kvinderne kom i 1970'erne på Femø for at dyrke det nye kvindefællesskab, men i 1980'erne kom de for dels at være en del af et lesbisk fællesskab og dels for at dyrke romantikken.

1980'erne var præget af andre konflikter, der omhandlede lejrens grundlag, end bivuakdiskussionen. Fx blev det debatteret, hvem kvindelejren var for. Siden begyndelsen havde drengebørn måttet komme på lejren, indtil de fyldte 12 år. Reglen blev der ikke ændret ved, men der opstod debat, idet den ikke blev overholdt, da nogle mødre tog drengebørn med på +12 år. Det fik nogle kvinder til at pointere, at kvindelejren også skulle være et sted for teenagepiger uden jævnaldrende drenge.⁴² Derudover fremhævede en kvinde, at "... den totale frihed fra mandeopdragelsen ikke findes, når så store drenge findes på kvindelejren."⁴³ Argumenterne for at lade drengebørnene blive i lejren er ikke udfoldet i kildematerialet. I 1988 opstod der også konflikt om, hvem kvindelejren var for, da en transseksuel dukkede op i lejren. Det igangsatte en debat om, hvad der definerede kvinder og dermed kvindelejr.⁴⁴

I diskussionerne om bivuakker og om drengebørn træder en anden konflikt også frem – om kvindelejrens princip om flad struktur. Det var nemlig Femø-grupperne – og altså de arrangerende og ikke almindeligt deltagende kvinder – som tog problemerne med drenge-

børn, bivuakker og ordensregler i det hele taget (fx om rygning i sovetele, oprydning, etc.) op på fællesmøderne, der som den øverste autoritet skulle tage beslutninger i sagerne. Selvom det tyder på en flad struktur, fungerede det ikke altid sådan i praksis. En fra Femø-

*For en del kvinder var det fortsat i 1980erne et politisk projekt at tage på Femø. Ved 8.-marts-demonstrationen i 1989 blev der reklameret for kvindelejren foran Christiansborg med årets Femø-plakat.
Foto: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv*

gruppen 85 reflekterede et par år senere: “Magten er flyttet fra fællesmøderne til Femø-gruppen...”, og hun beskrev i samme indlæg i *Hvidløgspressen* også løsningerne på konflikterne, som noget Femø-gruppen fik “sat en stopper for”.⁴⁵ I kildematerialet er der ingen

reaktioner på magtforskydningen, men et par år senere kritiserede kvinder i andre sammenhænge, at Femø-gruppen udøvede for stor magt over for de deltagende kvinder. Fx opponerede en kvinde, da der blev strammet op på tilmeldingsreglerne: “Det er en formynderisk

holdning at udstede slige direktiver som de stakkels små kvinder så har at rette sig efter, hvis de vil betræde de hellige haller på Femøs græsmarker.”⁴⁶ Der er altså ingen tvivl om, at kvindelejrens grundlæggende og antihierarkiske ideal var under opblødning i 1980erne. Udviklingen hang formentlig sammen med, at det ikke længere var en selvfølge, at den selvstændige lejr afspejlede RSB’s struktur – slet ikke i en tid, hvor det venstreorienterede politiske og kulturelle ungdomsoprør overordnet set var på retur.

Også andet forandrede sig på 1980ernes kvindelejr. Fx ændrede ugetemaerne sig overordnet til at handle dels om krop og seksualitet, dels om kultur og sport og dels om alternativ livsstil i form af astrologi, okkultisme, etc. Det spirituelle fokus hænger sammen med new age bevægelsen, som slog igennem i kvindebevægelsen i 1980erne. Der var langt mellem de politiske temaer, men der blev stadig lagt op til diskussion ud fra basisgruppemetoden.

I 1980erne begyndte kvinderne at tillægge naturoplevelsen ved lejropholdet vægt. Det så jeg ikke tegn i kilderne på, at de gjorde tidligere. I 1984 blev lejren beskrevet således: “På Femø lever vi i nær forbindelse med naturen, og det er dejligt, især for bykvinder og børn.”⁴⁷ Den større vægt på naturoplevelsen har formentlig at gøre med, at kvinderne lagde mere mærke til naturen, da bevidstgørelsesprocessen tilsyneladende trådte i baggrunden. Det politisk bevidstgørende ved lejren er ikke nævnt med et ord i materialet fra efter lejrens rødstrømpepoke.

Taget i betragtning af at det blev anset som kvindelejrisk at leve i tæt kontakt med naturen, er det værd at bemærke, at der på samme tid skete forandringer i dyrkelsen af den nøgne, naturlige krop. Sidst i 1980erne ytrede flere kvinder fx ønsker om dør eller forhæng for lokummerne: “Det har måske engang været stærkt revolutionerende [at sidde på lokum uden forhæng], men har vist nu mest tre konsekvenser – enten bliver folk generte, eller de får hård mave, eller de går på kroen for at skide. Jeg synes ikke et par forhæng kan skade

den feministiske ånd...”⁴⁸ I 1990 var der for første gang forhæng for et eller flere af lokummerne på Femø.⁴⁹ Ud over at citatet er morsomt, er det også interessant, fordi kvinden gjorde op med, hvad der tidligere blev anset som en kropslig feministiske praksis. Det naturlige look var ikke længere idealet. Der findes ikke noget om nøgenhed, etc. i kilderne fra 1980erne. Tværtimod konstaterede en femøist i 1986, at man ikke længere tænkte “Nå, hvad fa’ en vil hun på Femø?”,⁵⁰ hvis en kvinde gik med meget make-up på lejren. Det ligger fint i tråd med den udvikling, der skete i RSB først i 1980erne, hvor det blev debatteret, om feminister kunne gå med kjole, bh, make-up og høje hæle.⁵¹ I 1980erne var det altså ikke længere nødvendigvis en del af kvindekampen på Femø eller i kvindebevægelsen i det hele taget at kræve kroppen tilbage fra mænd og skønhedsindustrien.

I det hele taget blev kvindelejren mindre politisk. En kvinde, der flere gange havde været med til at arrangere lejren, vurderede i 1986: “Det var ikke længere en selvfølge [i Femø-gruppen] at være socialist. Vi fik store diskussioner om Rambo-filmens mandeideal, (som én syntes ikke undertrykte hende)...”⁵² Kvinden oplevede, at i hvert fald Femø-gruppen blev mindre socialistisk og feministisk. Også RSB’s politiske kvindesange virkede “forældede” på nogle af kvinderne på lejren, beklagede den samme garvede femøist sig.⁵³ Der blev ligesom i 1970erne sunget meget på Femø, og der blev skrevet nye sange. Sangene handlede dog ikke længere nødvendigvis om kvindekamp.⁵⁴

Det, jeg betragter som det ultimative opgør med kvindelejrens grundlæggende fundament, skete sidst i 1980erne, men tog tilløb i flere år. Opgøret handlede om, hvorvidt lejren skulle være et politisk ophold med livshistoriedeling eller et ferieophold med afslapning. Mens lejren var en del af RSB, blev den ikke beskrevet som ferie, men i 1982 blev den fremstillet sådan her: “Nogle tager på Femø for at gå ind i Kvindebevægelsen, andre for at holde en anderledes ferie.”⁵⁵ Naturligvis var det også ferie at tage på Femø tidligere, men der er alli-

gevel stor forskel på, om lejren blev skildret som en måde at holde ferie på eller en måde at gå ind i det politiske arbejde i kvindebevægelsen på. Op gennem 1980erne er der i kildematerialet hyppigere feriekarakteristikker af kvindelejren. Ferie kontra livshistoriedeling blev diskuteret på et Femø-seminar året efter, og det blev vedtaget ikke at opprioritere teltgruppesnak – tværtimod blev der foreslået at have en “ferie/hyggeuge” som temaugge.⁵⁶ Frem til sidst i 1980erne kunne dagene i lejren se sådan ud: “Tiden i kvindelejren kan bruges i basisgruppen (teltgruppen), til politisk snak eller man kan slikke solskin og slappe af. [...] Tit fortæller man livshistorie og lærer en masse af andres erfaringer.”⁵⁷ Op gennem 1980erne blev altså stadig betragtet som politisk at dele livshistorier, men formålet med dem ændrede karakter. Der var fokus på den personlige frem for den politiske udvikling: “I bund og grund handler Femø for mig om at komme tæt på kernen i sig selv, som kvinde og derigennem som menneske.”⁵⁸ Det var ikke nyt, at livshistorierne virkede selvudviklende, men i løbet af 1980erne blev det altså i højere grad betragtet som et personligt frem for et politisk projekt at være på Femø. Det var en afstandstagen til RSB’s parole og praksis “Det private er politisk”, som havde kendetegnet lejren siden dens begyndelse – opgøret var dermed et fundamentalt brud med kvindelejrens hidtidige grundlæggende struktur. Også denne forandring kan ses som, at der skete en øget individualisering.

Kvindelejren gennemgik mange forandringer i 1980erne, hvor den som selvstændig forening fik egne ben at stå på. Selvom nogle kvinder stadig kom med ønsker om at dele livshistorier og med forventninger til politiske emner, de ville diskutere, fik lejren et mindre feministisk indhold. Den socialistiske og kollektivistiske ramme ændrede sig, så kvinderne i højere grad kunne gå til og fra fællesskabet, som de ønskede det. På flere punkter blev lejren mere individualiseret. Mange af forandringsprocesserne var konfliktfyldte, fordi der var modstridende holdninger til udviklingen blandt kvinderne. Nogle ønskede at bevare

Femø som et politisk ophold – andre ønskede en lejr med ferie, afslapning og mulighed for flirt og romantik. Hvorvidt der skulle holdes fast i lejrens idealer, struktur og praksis fra RSB, eller hvorvidt der skulle brydes med dem, var kernen i spørgsmålene, der var på spil i diskussioner om praktiske og konkrete forhold på lejren. Ikke så underligt opstod disse i kølvandet på, at RSB var klinget af og i en tid med lav kvindepolitisk aktivitet i sammenligning med 1970erne. Den kvindepolitiske udvikling forløb sådan, fordi kvinderne forsvandt andre steder hen, hvor de i stedet lagde deres engagement. Hvis kvindebevægelsen ikke længere kunne samle kvinder til kvindepolitiske initiativer, hvorfor skulle kvindelejren så kunne?

Kvindelejren i dag

Efter opbrudsfasen lader det til, at kvinderne i højere grad accepterede, at kvindelejren ændrede sig i retning af en mere feriepræget og individualiseret lejr. Selvom lejren i 1990erne og i dag ikke længere er bygget op om basisgruppesnak, handler den stadig meget om at snakke personligt. Fx blev der i pjecerne fra 1996 og 1997 lagt op til, at kvinderne kunne tale om sex, parforhold, veninder, spring-udhistorier, moderskab, etc.,⁵⁹ og på lejren i dag bruger især unge/nye lesbiske tiden på at tale med andre lesbiske om deres liv, identitet og inderste tanker. Udbyttet med samtalerne i dag er, at de virker personligt udviklende for den enkelte kvinde – en tendens der begyndte i 1980erne – og de sker sjældent i organiserede rammer, men opstår oftest spontant og på tomandshånd eller i mindre grupper. De er altså ikke en grundstruktur for lejren.

At kvindelejren sidst i 1980erne blev mindre politisk betyder ikke, at der aldrig er feministiske eller andre politiske diskussioner i dag. I 1990erne diskuterede nogle kvinder fx kvindelige ledere, kvinders rettigheder og indflydelse i EU, Østeuropa og i den tredje verden, den afgående kvindebevægelse fra 1970erne og kvinders vilkår i det hele taget.⁶⁰ I kildegennemgangen bed jeg også mærke i, at

nogle af de nyfeministiske bogudgivelser som fx *De Røde Sko* (2002) og *Fisseflokken* (1999) blev diskuteret. I dag er der også på nogle uger kønspolitiske debatgrupper, hvor diskussioner om kønskvotering, seksualitet, kønsseparatisme, ligestilling, etc. tydeliggør, at der på Femø ikke er én feministisk diskurs. Tværtimod kan diskussionerne mellem ligestillingsfeminister, queer-feminister og radikalt separatistiske feminister blive langvarige og livlige. Det summer også oftere end i mange andre sociale sammenhænge med kvindestemmer, der taler om køns- og homopolitiske emner. Det er dog vigtigt at understrege, at det langt fra er alle kvinderne, der bruger tiden på den slags diskussioner. De fleste femøister tager ikke på Femø for at blive mere kvindepolitisk engagerede. Lejrens indhold har siden 1990erne bestået af mange forskellige aktiviteter, og kvinderne bruger tiden forskelligt, så de får opfyldt deres individuelle behov med lejren.

I 1990erne og i dag er naturoplevelsen ligesom i 1980erne en af årsagerne til, at kvinderne tager på Femø. Det primitive lejrliv og naturen får mange af kvinderne til at koble af fra hverdagens trummerum. Derudover mener mange, at der er en helt særlig stemning og fællesskabsfølelse på kvindelejren, der på samme måde lader dem mentalt op. I 1990erne blev stemningen af samvær ofte benævnt som "en bestemt Femø-stemning" eller "Femø-suset".⁶¹ I dag står der på kvindelejrens hjemmeside: "Der er en helt særlig stemning på Femø. [...] Det kan være på grund af den følelse af frihed, man kan få, når man pludselig er ude, hvor der virkelig er højt til loftet. Eller det kan skyldes, at man hver morgen vågner til lyden af bølgernes brusen mod strandkanten, mens man indånder duften fra havet. Eller måske er det ganske simpelt beruselsen over at være omgivet af dejlige kvinder i en smuk natur."⁶² Fællesskabet konkretiseres ved, at lejren ligesom tidligere fungerer i kraft af et arbejdsfællesskab med opsætning af lejren, daglige tjanser som fx madlavning, opvask og lokumstømning, at lejren rent fysisk består næsten udelukkende af fællesarealer, at

der dagligt er fællesmøder, og at kvinderne deltager i aktiviteterne sammen, synger fællessange, snakker med hinanden, etc. En anden vigtig årsag til, at mange tager på kvindelejren i dag er, at de betragter lejren som et lesbisk fristed. For de fleste af dem, der kommer af denne årsag, er der i dag ingen sammenhæng mellem deres seksualitet og feminisme, som der var det for mange i 1970erne og i dele af 1980erne. Selvom der altid er kommet lesbiske på Femø, begyndte kvinderne først i 1990erne at beskrive lejren som et "lesbisk fristed".⁶³ Her er lesbiske ikke en minoritet, og det opfattes som en kontrast til hverdagen. Normerne for seksualitet er vendt på hovedet, så der i stedet for en heteronormativitet hersker en homonormativitet og en særlig form for lesbisk humor og jargon.

Sidst i 1980erne vedtog kvinderne på et Femø-seminar, at lejrens ugetemaer skulle gøres mere forskellige og indeholde flere aktiviteter. Op gennem 1990erne kom der flere uger med fx sport, dans og kreativitet på programmet, mens der stadig var uger, der handlede om afslapning og snak om fx lesbisk liv og kultur.⁶⁴ I dag er der ifølge kvinderne stor forskel på ugerne. Kvinderne har ofte holdninger til, hvordan ugetemaerne adskiller sig fra hinanden – til hvilken stemning der er, og til hvilken slags kvinder, der kommer. På For- og Efterlejren sættes lejren henholdsvis op og tages ned. På Børneugen er aktiviteterne enten børne- eller familieaktiviteter. På KreAlternativ er der workshops med fx sang, maling, qi gong, yoga, meditation, etc. Desuden er der også på denne uge en kønspolitisk debatgruppe. På Sportsugen er der fx fodbold, kajakpolo, volleyball, m.m. Desuden er ugen kendt for at være en af de mest festlige. Body and Soul udspringer af Sportsugen, men har mere dans, yoga og spirituelle workshops på programmet. International uge blev afholdt første gang i 1973. I dag er det en uge med afslapning, snak, hygge og kun få planlagte aktiviteter. Der kommer kvinder fra hele verden, men primært Tyskland og Østrig. Overordnet set er indholdet på kvindelejren altså langt mere baseret på ferieaktiviteter end tidligere.

Med mange forskellige uger og aktiviteter tiltrækker kvindelejren en del forskellige kvinder. Antallet af kvinder på lejren har svinget lidt siden først i 1990erne og op til i dag. I 1991 deltog ca. 300 kvinder, senere i 1990erne ca. 150-200 og i dag tager ca. 400 kvinder på Femø hver sommer.⁶⁵ Mangfoldighed og rummelighed til alle slags kvinder og deres individuelle ønsker og behov for lejren er blevet nogle af de væsentligste kendetegn, når lejren karakteriseres af femøisterne i dag. Flere gange både i det skriftlige kildemateriale og i mit feltarbejde er jeg stødt på udsagnet om, at kvinderne har forskellige grunde til at komme på lejren, og at kvindelejren dermed er et mangfoldigt sted. Fx blev der op gennem 1990erne reklameret for den "mangfoldighed som kvindelejren står for",⁶⁶ og lejren beskrives i dag på lignende måde på dens hjemmeside. Tidligere var det ikke mangfoldigheden på lejren og forskelligheden blandt kvinderne, der blev fremhævet. Tværtimod. I 1970erne var hensigten, at kvinder skulle blive bevidste om de fælles skæbner, de delte, og på den baggrund udvikle en søstersolidaritet. I det lys er det et interessant skifte, at kvinderne op gennem 1990erne og i dag oplever fællesskab i kraft af deres forskelligheder.

Erindringsfællesskabet om kvindelejren

Hver sommer gennem kvindelejrens historie har mellem nogle hundrede og mere end 1000 kvinder besøgt lejren. Det tyder ikke på, at lejren har været domineret af gengangere. Der er fx flere tegn på, at kvindelejren i 1970erne ikke var domineret af rødstrømper, men tiltrak mange nye kvinder eller kvinder, der havde været der enkelte gange.⁶⁷ Materialet fra 1980erne efterlader indtryk af, at lejren var en ungdommelig lejr. I begyndelsen af 1990erne viste en undersøgelse, at ca. to tredjedele af kvinderne var mellem 25 og 40 år, og at omkring trefjedredede var på Femø for første gang eller havde været der bare 2-4 gange før.⁶⁸ Billedet i dag er nogenlunde det samme. Kvinder, der har været en del af kvindelejren

og RSB i 1970erne, udgør kun ganske få procent af de ca. 400 kvinder. Der er mange unge (de fleste i 20-30erne) og nye kvinder, og desuden mange, der har været på lejren nogle gange før. Hvis Femø altid har været mest besøgt af (nyere) unge femøister, tyder det på en naturlig udskiftning i deltagerne hen over en årrække. Mange kommer drypvis med nogle års mellemrum, fx afhængigt af andre sommerferieplaner, om de er i parforhold eller ej, om kæresten bryder sig om at komme på Femø, om ex-kæresten eller flirten eller andre fra omgangskredsen kommer, etc. Sammensætningen af kvinderne gennem lejrens historie er interessant i forbindelse med traditionsforvaltningen på og erindringspraksissen om lejren. Når de færreste femøister i 1980erne eller i dag var med i 1970ernes kvindebevægelse eller kom på Femø dengang, er det interessant, at lejrens fundament og idealer fra rødstrømpernes tid var så afgørende i 1980ernes diskussionerne om kvindelejren og dens fremtid. Lige såvel som det er bemærkelsesværdigt, at lejrens rødstrømpefortid i dag spiller en væsentlig en rolle i erindringsfællesskabets værdikamp om kvindelejren.

Som det fremgår har kvindelejren naturligvis forandret sig i dens ca. 40 årige levetid. Det har kvinderne også mærket. Frem til 1989 betragtede Femø-gruppen, som stod bag årets pjece, Femø som "... en del af kvindebevægelsen",⁶⁹ men bare to år var der et andet forhold til lejrens relation til kvindebevægelsen: "Kvindelejren startede i 1971 som en del af rødstrømpebevægelsen og kvindebevægelsen. I dag er rødstrømpebevægelsen væk og kvindebevægelsen spredt. Men kvindelejren består stadig. Ikke som et monument over fortiden, men som et aktuelt ferietilbud..."⁷⁰ Det lader til, at det var vigtigt at understrege, at lejren var fulgt med tiden. Den historiske bevidsthed er siden 1990erne ofte blevet tematiseret af kvinderne. Fx er der flere gange mellem 1990 og 2010 afholdt jubilæumsuger for at fejre kvindelejren og kvinderne.⁷¹ På ugerne i 1990erne blev der lagt op til, at kvinderne skulle diskutere RSB – hvorfor den ikke længere fandtes, om den var savnet, eller om der

var et bedre alternativ nu, hvad udbyttet af den var, etc. Der kom kvinder, der savnede 1970erne. En sagde: "I starten var der oprør og entusiasme. [...] Vi fik en stærk fornemmelse af selvværd. Vi troede, vi kunne lave verden om. I dag er der stagnation. [...] Vi samles ikke som før."⁷² Andre så knap så pessimistisk på kvinders situation i 1990erne. På samme måde var der delte meninger om, hvor meget der var opnået for kvinder, og hvor kønnene stod ligestillingsmæssigt.⁷³ Også på seminarerne i 1990erne diskuterede kvinderne ind imellem lejrens politiske fortid. Der var tilsyneladende enighed om, at kvindelejren skulle "... være sig sine rødder i kvindebevægelsen bevidst".⁷⁴ I 1990erne fik lejren så at sige mere fortid i den forstand, at kvinderne ikke tidligere havde forholdt sig eksplicit til lejrens historie. Kvinderne erfarede, at lejren havde forandret sig så meget, at de oplevede et skel mellem lejrens fortid og nutid.

I dag mærker man også tydeligt historiebevidstheden og erindringspraksissen blandt kvinderne. Lejrens fortid er dybt integreret i det indtryk, man får af den nutidige lejr. I dag beskrives lejren sådan her: "Lejren startede i 1971, og mange af traditionerne fra dengang hænger ved. Men lige så mange nye initiativer er kommet til siden, og tradition og fornyelse fungerer fint side om side i verdens ældste kvindelejr."⁷⁵ Traditionerne lærer man hurtigt at kende. Fx er der fællesmøde hver aften, lejren ligner rent fysisk sig selv næsten på en prik fra år til år, *Bølgerne er Femø-sangen*, som bl.a. synges på færgen til og fra øen og til fællesmøderne, etc. Når der diskuteres små og store ting på lejren, hører man ofte ordene "*Vi plejer...*", hvilket også peger på en stærk traditionsforvaltning og på, at fornyelser kan tage sin tid. Til en journalist forklarede en kvinde i 2000, at forandringer på lejren kunne igangsætte lange diskussioner. Det havde fx toiletvognen med aflåselige båse og bad og Nylonparken, hvor kvinderne må sove i privattelte, gjort: "Det er lidt med Femølejren som med juleaften. Der er mange, der synes, at tingene skal være som de altid har været."⁷⁶ Kvinderne er altså bevidste om lejrens traditi-

oner og om dens rødder i kvindebevægelsen – faktisk i så høj grad at lejren i dag er og siden 1990erne har været et erindringssted om den ny kvindebevægelse. I et interview jeg lavede, udtrykte en kvinde at "Selve ordet [Femø] er jo indbegrebet af en lang kvindehistorie".

Kvindernes erindringspraksis kommer også til udtryk ved, at kvinderne elsker både at lytte til og (gen)fortælle anekdoter fra lejrens rødstrømpe-tid til hinanden. En vurdering af anekdoternes grad af realisme er ikke interessant i denne analytiske sammenhæng, men anekdoterne er interessante, fordi de er med til at konstruere kvindernes fælles erindring om lejren. En anekdote, man ofte hører, er, at spejle var bandlyste på Femø i 1970erne, men efterhånden i 1980erne sneg kvinder sig ud på parkeringspladsen for at spejle sig i bilernes og motorcyklernes sidespejle. I dag er der spejle på lejren, for flere kvinder går med make-up og pynter sig til festerne. En anden anekdote handler om det særlige kvindesprog, der eftersigende blev talt i lejren i 1970erne, hvor kvinderne i stedet for fx "vandhane" sagde "vandhøne" og "kvind" i stedet for "man". Af hensyn til fallosassociationen sagde de ikke, at teltene skulle "rejses". De skulle "sættes op". I dag joker kvinderne ofte med kvindesproget – bruger det for sjov og irttesætter hinanden, når nogen kommer til at sige, at et telt skal "rejses". Andre anekdoter handler om, at fællesmøderne varede i evigheder, at kvinderne på de vegetariske år sneg sig på havnen for at spise pølser, osv. I anekdoterne ironiserer kvinderne kærligt over lejrens fortid, og i sammenligning med at der sættes en ære i at bevare mange af lejrens traditioner, tydeliggøres det, at kvinderne har et ambivalent forhold til lejrens historie. Anekdoterne viser, at kvinderne etablerer et konsensuspræget erindringsfællesskab om kvindelejrens fortid som en lejr på RSB's idealer. Det er jo ikke misvisende, men det er interessant, at den kollektive erindring er så mærkbart tilstede.

Rødstrømpernes sange synges stadig meget på Femø. Sangene er ligesom anekdoterne med til at etablere en kollektiv erindring om

kvindelejren som en del af den ny kvindebevægelse, men sangene får forskellige holdninger og følelser til lejrens fortid frem i femøisterne – det understreger det ambivalente forhold til fortiden. En kvinde mente fx først i 1990erne, at "... de fleste [var] meget morsomme, nogle virkede latterlige i dag, og andre var det mig fuldstændig imod syngende på!"⁷⁷ En anden bedømte sangene lidt mildere: "Vi synger de gamle kampsange med et kærligt selvironisk glimt i øjet."⁷⁸ På hjemmesiden fremhæves det også under en af ugebeskrivelserne, at "Efter fællesmødet graver vi ofte sangbøgerne frem og hylder rødstrømpernes sangskatte..."⁷⁹ For nogle kvinder fremkalder sangene altså en ironisk distance til fortiden, mens andre med sangene hylder fortidens kvindesagskæmpere, som de føler, de står på skuldrene af. Gennem årene er der kommet mange forskellige sange til lejren. Flere handler om lesbisk kærlighed og scoringer eller er nutidige versioner af nogle af RSB's sange. I disse ironiseres der over, hvordan kvindelejren og/eller kvinderne har forandret sig siden rødstrømpeepoken. Fx er der i lejrens sangbog fra 2009 både en sang fra 1975, der handler om at plukke øjenbryn for sidste gang og kassere kjoler, dameblade, smykker og make-up, og en 1990er-version, der handler om at plukke øjenbryn for første gang, lægge make-up og kassere murerskjorten og løbesedler fra 1970erne.⁸⁰

Som sagt er både kvinderne og ugerne i dag ret forskellige. Det interessante i relation til erindringsfællesskabet er, at det er i ugernes forskelligheder, at værdikampene i kvindernes kollektive erindring om lejren træder frem. Blandt kvinderne er der konsensus om erindringen om kvindelejren som en lejr på RSB's idealer og praksis, men de bedømmer den etablerede kollektive erindring om lejrens fortid forskelligt. Det har betydning for hvilket billede, kvinderne mener, lejren skal have udadtil. Kvindelejrens erklærede mangfoldighed og rummelig giver mulighed for, at kvinder kan få opfyldt deres individuelle behov ved at tage på Femø, og derved kan lejren også defineres forskelligt afhængigt af, hvad

kvinderne udfylder ugen med. Et par af ugerne har fx i kvindelejrsmiljøet ry for at være mere politiske og oprindelige. Disse uger tiltrækker flere feminister og politisk interesserede. På disse uger har mange kvinder interesse i, at kvindelejren opretholder et image som en politisk lejr, hvor feministiske strategier debatteres. Det er jo for dem det mest retvisende billede af lejren, i og med de bruger tiden i lejren på at diskutere kønspolitiske problemstillinger. Mange af disse kvinder bruger også erindrungen om RSB-lejren politisk. På andre uger er kvinderne ikke interesserede i politiske diskussioner. De kommer på Femø for at slippe for hverdagens heteroseksuelle flirt og for at holde en sjov ferie i et homonormativt miljø. Disse kvinder ønsker dermed ikke, at den nutidige kvindelejr af udenforstående opfattes som en politisk lejr, selvom de er bærere af det samme erindringsfællesskab om RSB-lejren, da det er de samme sange og anekdoter om lejrens fortid, der går igen på disse uger, som på de andre uger. For kvinderne på disse uger har den kollektive erindring heller ikke politisk betydning i dag. Erindrungen er snarere blot en underholdende fortælling om lejrens historie, og den bruges til at vise, hvordan lejren i hvert fald *ikke* er i dag. De vil hellere have, at lejren associeres med den festlige, lesbiske ferielejr, de oplever den som. Definitionskampen kan illustreres af følgende eksempel fra mit feltarbejde: Jeg fortalte, at nogle kvinder havde doneret kussetryk til Museum Lolland-Falsters udstilling om kvindelejren. Det fik en kvinde til at fare op med et: "Det er altså kun nogen, der synes, at det er Femø!". Det har hun helt ret i. Definitionskampen om lejren har stået på, siden femøisterne begyndte at historisere RSB's lejr i 1990erne. Stridspunktet har siden været, hvordan kvindelejren skal defineres – i høj grad ens RSB's lejr eller i høj grad forskellig fra selvsamme lejr. Grunden til, at kvinderne har stærke holdninger til definitionen, er måske, at billedet af lejren har at gøre med deres identitet. Lesbiske femøister, der ikke betragter dem selv som feminister, befinder sig måske ikke godt med at blive opfattet sådan af

omgivelserne. Det er risikoen, hvis kvindelejrens politiske image er det hegemoniske. Omvendt ønsker lejrens feminister ikke at blive betragtet som lesbiske, bare fordi de tager på Femø. For flere af kvinderne er det dog ikke så sort-hvidt. Fx tiltrækker lejren i dag også en del queers, som nyder det rum, de mener, der er på Femø, hvor heteronormativiteten med dens tilhørende stereotype mand-/kvindes-kategorier er nedbrudt.

Opsamling

Da kvindelejren startede i 1971 var dét, at kvinder søgte og skabte et kønsseparatistisk rum, en politisk manifestation og kulturelt eksperimenterende. Femø var et forum for udvikling af kvindefællesskab, søstersolidaritet og kvindekultur efter RSB's forskrifter. Lejren gennemgik i 1980erne en oprubdsfase, hvor mange af dens grundlæggende principper blev udfordret. Udviklingen skal ses i lyset af den generelle kvindepolitiske afmatning i 1980erne, men hang også sammen med, at lejrens deltagerkreds ændrede sig, ligesom kvindernes grunde til at tage på kvindelejr gjorde. I 1970erne var der hovedsageligt kvindesagsinteresserede heteroseksuelle kvinder på Femø. For dem var intentionen at gøre "kvinde" til en stærk identitetskategori. Særligt først i 1980erne var det primært lesbiske kvinder, der tog på Femø og arbejdede med at gøre "lesbisk" til en synlig og stolt kategori. I løbet af 1980erne kom flere dog for at holde ferie i et lesbisk miljø frem for at være en del af en politisk kvindebevægelse. 1980ernes mange forandringer kan tolkes som et udtryk for, at det ikke længere var formålet med kvindelejren at skabe en modkultur, men i højere grad at skabe en (lesbisk) subkultur.⁸¹

I 1990erne og i dag tager kvinderne fortsat på Femø af forskellige grunde, og femøisterne betragter lejren som en rummelig lejr. Den anses som et fristed for lesbiske, hvor det handler om at holde ferie i et homonormativt miljø, men lejren er også et feministisk forum, hvor køns- og seksualitetspolitiske diskussioner udfoldes. Ikke alle kvinder kommer af en-

ten den ene eller anden opridsede grund, men måske pga. naturoplevelsen, fællesskabet eller andet. Fællesskabet og stemningen har kontinuerligt været vigtige kendetegn ved lejren gennem dens ca. 40 årige historie, når femøisterne har karakteriseret lejren.

Ligesom feminismens bølger lader sig afspejle i lejrens historie fra 1970-80erne, var 1990erne en tid, hvor den ny kvindebevægelse og den efterfølgende ligestillingsmæssige situation blev evalueret på Femø. I dag er den nuværende queerfeministiske bølge også til stede på lejren. Lejrens rødder i 1960-70ernes politiske og kulturelle opbrud og lejrens afgørende referencepunkt i kvindehistorien tydeliggøres af kvindelejrens funktion som erindringssted for det kollektive erindringsfællesskab om den ny kvindebevægelse. Den kollektive erindring om lejren opretholdes og synliggøres af kvindernes mindepraksis om lejren, der bl.a. kommer til udtryk i lejrens anekdoter og sange. Det etablerede erindringsfællesskab om lejren er der konsensus om blandt femøisterne. Til gengæld udspiller der sig kampe om, hvordan lejrens rødstrømpepoke skal bedømmes, og hvordan kvindelejren skal defineres i dag og i fremtiden – i tæt relation med eller med stor distance til dens fortid.

Noter

1. I 1983 forsvandt RSB's kontaktgruppe og koo-møde. I 1987 standsede medlemsindbetalingerne. Drude Dahlerup, *Rødstrømperne*, 1998, bind 1, s. 382. Adskillelsen mellem RSB og Femø-grupperne var dog stor sidst i 1970erne-først i 1980erne. Else Hansen, Når kvinder rejser ud for at komme hjem, s. 181-221, *Veje at vandre*, 2003, s. 210f
2. Else Hansen har skrevet den eneste artikel specifikt om kvindelejren (1971-ca. 1985). Lejren er berørt i erindringslitteratur og afhandlinger om RSB og det politiske og kulturelle opbrud, der er blevet lavet siden 1970erne. Drude Dahlerups disputats (1998) er det uundgåelige hovedværk om RSB.
3. Artiklens kilder er materiale fra RSB (fx interne og eksterne blade, RSB's egne udgivelser, lejraviser, introduktionspjecer og programmer for kvindelejren og

- personarkiver fra Kvindehistorisk Samling (KHS) fra tidligere rødstrømper), det lesbiske blad *Hvidløgspressen* (HP), radioindslag og dagbladsartikler om lejren og kvindelejrens hjemmeside. Dermed har jeg brugt alt kildemateriale om lejren, som er mig bekendt og tilgængeligt. Foreningen Femø har en del skriftligt materiale. Det er ikke offentligt tilgængeligt, og det har jeg desværre ikke gennemgået. Derudover har jeg lavet feltstudier på lejren i 2008-09. I 2008 foretog jeg deltagende observation – opholdt mig på lejren i en uge som almindelig lejrdelejer med alt hvad det indebar af fx tjanser, overnatning, workshops, fest og afslapning. Desuden gennemførte jeg tre strukturerede interviews på baggrund af interviewguide og et hav af u-/semistrukturerede interviews, der foregik som almindelige samtaler. I 2009 deltog jeg som lejrdelejer to-tre dage på samtlige temauger gennem sommeren for at danne mig et helhedsindtryk af lejren. Her foretog jeg igen deltagende observation og mange u-/semistrukturerede samtalelignende interviews. Jeg har derfor talt med mange forskellige kvinder – både yngre og ældre, lesbiske og heteroseksuelle, nye og garvede lejrdelejer, etc.
4. Sociologen Maurice Halbwachs og historikeren Pierre Nora er den teoretiske inspiration.
 5. Hansen, 2003, s. 182f og 190
 6. Susanne Lauridsen, *Rødstrømpebevægelsens organisatoriske udvikling i København, 1970-74*, 1992, s. 35
 7. Ansøgning til Kulturministeriet ukendt dato, Kvindehuset (KH)
 8. Fx KHS reg. nr. 45, ks 1 og reg. nr. 92, ks 9, Barbara Robin, *A week with The Sister on Femø*, u.å., s. 36
 9. *Politisk Revy* nr. 174, 1971
 10. *Internt blad for København* nr. 47 1978
 11. Skitser over lejren findes i flere af lejrens velkomsthbreve. Antallet af telte og deres funktioner har varieret.
 12. Lynn Walter, *Rødstrømpebevægelsen*, 2004, s. 259f og 270ff
 13. Lejravis *Panelhønen*, KHS reg. nr. 92, ks 9
 14. Dahlerup, 1998, s. 199. Til sammen giver det ikke 100 %. Det er ikke uddybet nærmere.
 15. Lejravis, *Damebladet*, KHS reg. nr. 92, ks 9 og lejravis, *Søstersprøjten*, KH, *Tusindfryd*, KH, KHS reg. nr. 62, ks 1
 16. *Kvinder kvinder* nr. 1 1972. Lign. eks. *Kvinder kvinder* nr. 2 1973 og *Rødstrømpebladet* nr. 13 1973
 17. Lejravis *Søstersprøjten*, KH
 18. Pjece 1978, Kvinfo
 19. Diverse pjecer og Hansen, 2003 s. 191f
 20. Hansen, 2003, s. 184, 194, 207 og 209
 21. *Internt Blad Debat* nr. 10 1978
 22. *Kvinder kvinder* nr. 7 1977
 23. Pjece 1975, Kvinfo
 24. *Internt Blad for København* nr. 7 1974
 25. *Internt Blad for København* nr. 29 1976, *Internt Blad Debat* nr. 2 1977, *Internt Blad for København* nr. 44 1978 og *Internt Blad Debat* nr. 10 1978
 26. Pjece 1977, KHS reg. nr. 59 og pjece 1979, Kvinfo
 27. Dahlerup bind 1, 1998, s. 171
 28. Bente Hansen, *En køn historie*, 2004, s. 86
 29. Lejravis *Damebladet*, KHS reg. nr. 92, ks 9
 30. Fx *Kvindesange* 40ff
 31. Hansen, 2003, s. 212
 32. HP nr. 21 1984
 33. Hansen, 2003, s. 208
 34. HP nr. 29 1985
 35. HP nr. 60 1988
 36. HP nr. 31 1985 og nr. 47 1987
 37. HP nr. 21 1984
 38. HP nr. 28 1985
 39. HP nr. 13 1983
 40. HP nr. 46 juni 1987 og nr. 60 1988
 41. Hansen, 2003, s. 209
 42. HP nr. 31 1985
 43. HP nr. 46 1987
 44. Debatten er ikke yderligere udfoldet i kildematerialet. HP nr. 60 1988
 45. HP nr. 46 1987
 46. HP nr. 55 1988
 47. *Kvinder* nr. 56 1984. Lign. eks i radioprogrammet *Vi er kommet her for at blive*, DR 1986
 48. HP nr. december 1988
 49. Pjece 1991, Kvinfo
 50. Radioprogrammet *Vi er kommet her for at blive*, DR 1986. Lign. eks. HP nr. juni 1987
 51. Nina Nørgaard, *Politiske kroppe – frigjorte kvinder?*, 2004, s. 105ff
 52. HP nr. 46 1987. Lign. eks. i radioprogrammet *Vi er kommet her for at blive*, DR 1986
 53. HP nr. 46 1987
 54. For eks. på sange se fx HP nr. 12 1983, nr. 39 1986, nr. 47 1987 og kvindelejrens sangbøger
 55. *Kvinder* nr. 44 1982
 56. HP nr. 60 1988
 57. *Kvinder* nr. 56 1984
 58. HP nr. 53 1988
 59. Pjece 1996 og 1997, Kvinfo
 60. *Politiken* 8.7.1990, *Berlingske Tidende* 10.7.1990, pjece 1991 og 1996, Kvinfo
 61. Se fx HP nr. 82 1991, nr. 89 1991, nr. 95 1992, *Ritzaus Bureau* 11.7.1995
 62. www.kvindelejren.dk
 63. Se fx HP nr. 89 1991, nr. 109 1993, nr. 126 1995, *Ritzaus Bureau* 11.7.1995, *Berlingske Tidende* 11.7.1995
 64. Pjece 1989, 1991, 1992, 1993, 1996 og 1997, Kvinfo og HP nr. 60 1988, nr. 62 1989, nr. 67 1989,

- nr. 72 1990, nr. 76 1990, nr. 79 1990, nr. 81 1991, nr. 90 1991, nr. 99 1992, nr. 111 1994 og nr. 121 1995
 65. HP nr. 89 1991, nr. 90 1991 + senere ukendte nr. samt egne optællinger på feltarbejdet
 66. Se fx HP nr. 67 1989, nr. 69 1989, nr. 95 1992, pjece 1991, 1992 og 1993, Kvininfo
 67. Dahlerup bind 1, 1998, s. 459, Hansen, 2003, s. 206 og Pjece 1977, KHS reg. nr. 59 og Pjece 1979, Kvininfo
 68. HP nr. 89 1991
 69. Pjece 1989, Kvininfo
 70. Pjece 1991, Kvininfo. Lidt forskellige sproglige varianter i pjecerne fra 1992 og 1993, Kvininfo
 71. HP nr. 67 1989, nr. 68 1989, nr. 71 1990, nr. 118 1994, Ritzaus Bureau 11.7.1995, Berlingske Tidende 11.7.1995 og www.kvindelejren.dk
 72. Politiken 8.7.1990
 73. Politiken 8.7.1990, Berlingske Tidende 10.7.1990 og Det Fri Aktuelt 8.7.1994
 74. HP nr. 89 1991
 75. Fx pjece 2001, Kvininfo og www.kvindelejren.dk
 76. Berlingske Tidende 16.7.2000
 77. Pjece, 1991, Kvininfo
 78. Ritzaus bureau 11.7.1995
 79. www.kvindelejren.dk
 80. Kvindesangbog, Kvindelejren 2009 s. 99 og 100
 81. Hansen, 2003, 212f

Abstract

Anne Brædder: *The Femø Women's Camp 1971-2010 and the collective recollections of the camp by the 'femønists' (participants)*. Arbejderhistorie 3/2010, pp. 70-86.

The Femø Women's Camp has been held since 1971. Until the mid-1980s it was arranged by the Women's Liberation Movement that organized the camp and it was based on the movement's ideals of sisterly solidarity and feminist culture. As from the mid-1980s there was no longer a unified Women's Liberation Movement, the camp continued as an indepen-

dent association. The 1980s marked a phase of departure, when many of the fundamental principles of the camp were challenged. The number of participants fell and gradually it was primarily lesbians who came. Since the 1990s many of those taking part have looked upon the camp as a lesbian oasis and they come to have a fun holiday in an environment where homosexuality is the norm. However, some women still come in order to discuss feminism. Today the camp is described as having a multifarious character, because there is room for all kinds of women, each of whom comes for her own individual reasons. The women, though, agree that one of the most important reasons for going to the Femø Women's Camp is because of the feelings of solidarity experienced there – just like the time when the camp was considered to be a part of the Women's Liberation Movement. The decisive point of reference for the camp in women's history is made clear by its current function as a place of memories for the collective reminiscences of the 1970s' new feminist movement. Shared memories about the camp are maintained by the praxis of the participants reminiscing about the camp, which amongst other things comes to expression in anecdotes and songs. At the same time a battle is being played out among the women as to how during the time of the Women's Liberation Movement the camp is to be judged and in what ways it should define itself today and in the future – either closely related to its past or with a great distance to it.

Anne Brædder, cand.mag. i Historie. Tilrettelægger af udstillingen *Femø kvindelejr* på Museum Lolland-Falster på baggrund af et forskningsprojekt om lejrens historie 1971-2010.